

НОВА И НАЙ-НОВА ОБЩА ИСТОРИЯ MODERN AND CONTEMPORARY GENERAL HISTORY

Мариана Йовевска / Mariana Yovevska

ТРАДИЦИИ И ИНОВАЦИИ ПО ВРЕМЕ НА
ПЪРВОТО СРЪБСКО ВЪСТАНИЕ 1804–1813 г.

*Tradition and Inovation during the First
Serbian Uprising, 1804–1813*

Summary: *The paper looks at the process of the “recreation” of the Serbian state in the period 1804-1813, highlighting the efforts to implement the principles of the medieval Serbian State from the years before the Ottoman domination. Yet, in spite of the widespread use of medieval coat of arms, banners and seals, and poetic patriotic calls for the renaissance of the Serbian state, there is no evidence of a continuation in terms of territory, state capital or institutions, the only exceptions being Karadjordje’s monarchical title and his right to establish a dynasty. Still, there are some new developments in the lives of the Serbs in the spheres of higher education, new customs and above all in respect to the status of women. Serbian women gain more visibility and are better situated in society than their predecessors. Most importantly, the Serbian revolution begins the process of getting rid of the Ottoman heritage, a social and cultural development that continues until 1835.*

Key words: *First Serbian Uprising in 1804–1813, Serbian revolution, Praviteljstvujušći Sovjet (Sinod) = Government, skupstina = non deliberative assembly, Serbian Princ Karadjordje Petrović = (Black George) constitute, establish, innovation, tradition, medieval Serbian State.*

Първа национална държава на Балканите се формира по време на Първото сръбско въстание 1804–1813 г. в Сърбия. По това време в Европа съществуват 4-5 държави, които предлагат добри възможности за определяне на “догонващия модел” на създаване и развитие на балканските национални държави. Тази първа държава, както и следващите в Югоизточна Европа, уместно се назовава „пресътворена“, за да се отрази специфичната за Балканите нагласа, че се

възстановява държавност, съществувала в предосманската епоха. Сърбите се стремят към наследството и традициите от далечните средни векове, въпреки че са съвременници на процесите, свързани с Великата френска революция и Наполеоновите войни. Формата и териториите на сръбското управление, институциите му, локализацията на административния център, реформите и пропагандата на сръбската власт, съдебните разпоредби разкриват приемствеността и съотношението на традиции и иновации в нея.

В изграждането на сръбската държава няма сериозна европейска намеса и формираните структури и институции в окончателен вариант се появяват съобразно сръбските възможности и нагласи. Външните предложения, най-вече от Русия, в повечето случаи се възприемат според сръбските желания и предпочитания. Въстанието променя традициите, свързани с бита и ежедневието на хората, с техните празници, като въвежда ново сръбско управление, нов начин на живот за обикновения човек, нови позиции на жената, създава нови ценности в обществото, в семейството и на отделната личност. Традициите могат да разкрият връзки както със средновековната сръбска държава, така и с епохата на османска зависимост, и близост с други съседни народи. Те спомагат да се фиксира и новото, намират произхода му, очертават го по размери и въздействие.

Пълната промяна, която сръбското национално освободително движение въвежда в организиране на управлението и живота за периода 1804–1813 г. във всички случаи е революция¹. Тя организира по коренно нов начин социалния живот и въвежда нови принципи на управление, на административно-икономически взаимоотношения. Широчината на преобразованията излизат извън тесните рамки на термините “въстание”, “бунт”, “завера” и безапелационно налагат термина “революция”.

Кои традиции отпадат или се видоизменят в процеса при който турската администрация не може да управлява по новому, а сръбското население не желае да бъде управлявано по старому? Кое е новото, което се заимства в управлението и изграждането на новата държава, чий опит е предпочетен, има ли приемственост? Отговорите на всички тези въпроси изясняват конституирането на сръбското управление като продукт на съществувала средновековна практика или като експеримент с нови, модерни идеи за държавни форми и процеси на администриране. Те разкриват по какъв начин се отразяват иновативните процеси в ежедневието и празниците на хората, в семейните отношения, във взаимоотношенията мъж – жена, млади – стари и т.н.

След като по време на Първото сръбско въстание не се въвежда конституцията въпросът с конституирането на сръбската държава е по-сложен². Наистина правилата, правните норми и административното изграждане на сръбската държава се осъществяват чрез т.нар. конституционализиращи актове от август 1805 г., който учредява Правителстващия съвет като изпълнителен орган;

от 14 декември 1808 г., с който Съветът на всички народни коменданти, войводи, кнезове и целия народ присъжда на “господаря” Кара Георги (1762, 1804–1813, 1817) и неговите потомци титлата “пръв и върховен сръбски предводител” и третият от 1811 г., с който народната скупщина го издига за “вожд”. Тези конституиращи актове изграждат структурата на новата власт и произтичат от новосъздадени сръбски институции – Правителствуващ съвет, “народна скупщина”. С други думи учредяват сръбското управление и субординират създадените институции. Те определят правила за това кой да взема решенията и как да се управлява сръбското общество, което всъщност е и смисълът на една конституция.

Следователно легализирането на монархическите права на вожда Кара Георги и на предложената от него административна система на управление, му осигурява пълна власт в сръбската администрация и му гарантира правото да я остави на своите наследници. Едноличното управление в Сърбия за периода 1804–1813 г. всъщност напомня монархическата традиция в средновековната сръбска държава. Без аристократичен произход и без каквито и да било родствени връзки с династиите от Средновековието, дори без да претентира за такива, Кара Георги учредява династия.

В повечето случаи идеята за възстановяване на предосманската държавност, ако не предхожда, то съпътства борбата за национално освобождение. Трудно защитимо е твърдението, че сръбското население, воюва в Първото сръбско въстание без стремеж към създаване на своя държавност³. Дори в турски документи е запазена констатация на босненския Бекир паша, че дори през 1804 г. сърбите вече искат да възстановят държавата си⁴. Тази цел мотивира сръбското население и тя се популяризира сред съвременниците. В писмо от 7 август 1804 г. на сръбските воеводи от временния лагер под Белград до архимандрита на Пивския манастир „Успение Богородично“ Арсений Гагович (?–1816) в Херцеговина се казва, че всеки християнски цар ще им помогне, за да върнат отнетото им, не чуждото, а своето собственото право⁵. В писмото сръбските воеводи призовават сърбите от Херцеговина и Босна да се присъединят към тяхната цел – да създадат своя държава, свое царство и да имат свой сръбски цар⁶. Нагласата на сръбските водачи е да възстановят славата и правата, които някога турците са заграбили от средновековните им предци и нея популяризират сред останалите сърби. Тя вдъхновява и Леополд Ранке да подреди отделните глави в книгата си за сръбската революция в последователност от унищожаване на сръбската свобода, през турското управление в Сърбия към въстанието, съпротивата и сръбската война за освобождение, за да акцентира върху изграждане на новата сръбска власт и управление⁷.

Навлезлият в години Доситей Обрадович (1742–1811) свързва сръбската средновековна държава с усилията на вожда да сътвори новата Сърбия и в стиховете му Кара Георги се обръща с думите:

“Въстани Сърбийо! Майко наша мила!

И отново бъди, това, което някога си била!”⁸”

Възкресяването на сръбската средновековна държава възстановява и въвежда в употреба и традиционната за нея символика. Новата национална власт се представя с нови церемонии, използване на средновековни гербове, знамена и печати. В началото на бунта през февруари-март 1804 г. младият Матия Ненадович, излиза с чета и взема за знаме, пазения в църквата на с. Бранковина стар флаг на Джурджа Бранкович. На преговорите в Земун в края на април 1804 г., лично Кара Георги оглавява сръбската делегация, която се представя пред австрийското военно командване на Военната граница и официални турски представители с поведението и белезите на официална държавност и суверенитет⁹.

Въвеждат се военни знамена, официални и лични печати на хора и институции, много от които са запазени. Издават се календари със символи от средновековната сръбска държава. Печатът на Правителствения съвет, освен годината на изработване – 1804, съдържа и короновани двата герба на Сърбия¹⁰. Единият с кръст и с четири чакмака и вторият с прободена от стрела глава на глиган. Много често изображение е кръстът, който освен като част от сръбския герб идва да утвърди възкресението на Сърбия. Конкретно изображение на Възкресение Христово има върху знамето на хаджи Милентий Стефанович, архимандрит на манастира Рача. Това е друг вариант да се представи възкръсването, пресътворяването на Сърбия¹¹.

Източник за новата хералдика на въстаналите сърби е Стематографията на Христофор Жефарович и Томас Месимер от 1741 г., издадена по поръчка на Печката патриаршия. В нея е използвана и излязлата преди това книга на Павел Ритер-Витезович по поръчка от Виена, където е застъпена и хърватската хералдика и гербове. Във време, когато населението в по-голямата си степен е неграмотно, визуализацията, знаците, символите в комуникацията имат мощно пропагандно въздействие за въвеждане на традиции от Средновековието. Тази образна символика и въведената монархическа форма на управление, като че ли изчерпват заимстваните традиции от средновековната държава.

Кара Георги няма семеен герб, но е запазено неговото знаме с две извезани страни. От едната страна е иконата на св. Стефан Първоенчани (Неманя), а на гърба е сръбският герб с кръст и символично представения девиз „Само съгласието, спасява сърбите”¹². В Календара на Георги Михайлович от 1808 г. се съобщава за предстояща коронация на Кара Георги, на която трябва да се приеме новият сръбски герб, съставен от иконата на Стефан Неман и стария сръбски герб, които да символизират новата сръбска държава. Но такава церемония не се провежда. Видно е обаче, че се разсъждава по посока на външните демонстрации на сръбския държавен суверенитет. Истинска династическа символика може да се търси едва след 1808 г., а още по-добре след 1811 г., когато Първият

вожд на въстанието основава династия с признато наследствено право за неговото семейство. Държавният печат на Кара Георги (1808 г), съдържа герба на Сърбия (кръст с 4 чакмака)¹³, герба на Босна (два кръстосани ключа във вид на Св. Андреевски кръст) и двуглавия орел, което символизира една държава от Рашка, Сърбия, Босна¹⁴.

От Джурджа Бранкович е заимствана символиката на дивия глиган със забита в челото стрела, а орелът с разперени крила, маслиновите клонки, които се срещат и в печата на Милан Милованович, на знамето на войводата Матия Ненадович навлиза в хералдиката на националната сръбска държава през XIX век. Някъде се приема, че са наследени от герба на Иван Църноевич от Черна гора, а другаде – че се търси връзка с Русия.

Любопитно е, че като символи по въстаническите знамена се срещат изображения на рало с волове, на три чифта волове. Няма запазени до днес такива, но са описани в донесението на белградския паша като пленени през 1815 г.¹⁵ Семантиката, свързана с ежедневието на сърбите, удостоверява произхода, препитанието на въстаналото население. Уникалната хералдика характеризира и неговата управа – селска, патриархална. Да не забравяме преданието за дядо Стани Шекич от Васойевичи в Черна гора, който предсказва раждането на Кара Георги и неговата мисия с думите „роди се цар с цървули“.

Желанието за възстановяване на сръбската държавност с монархическо управление води до официално въвеждане на нейната стара хералдика, до използване на стари гербове. Кара Георги настоятелно използва символите на средновековното сръбско кралство. През 1910 г. той награждава Илия Байрактар и Мирослав Здравкович с две знамена с гербове за заслуги в голямото сражение при с. Варварин. На единия флаг от едната страна е извезан глиган със забита в челото му стрела (трибалския герб), а на другата страна има сгънатата в лакът ръка, държаща извита сабя и надпис Рама, което е унгарското наименование за Босна¹⁶. Желанието за възстановяване на сръбската държава в границите на нейното величие въвежда дори гербове и символи на територии, които в началото на XIX век дори не са сред въстаналите области.

Например Босна не участва в Първото сръбско въстание. Мнозина сърби от Босна и Херцеговина участват във въстанието и сред най-известните са поетите Сима Милутинович – Сараилия и Филип Вишнич, има и босненски територии, които в отделни периоди са засегнати от военните действия на въстаническите войски, босненски паши се сражават срещу въстаниците. Но Босна остава извън земите на сръбската национална държава и не е засегната от сръбското управление и иновационните промени. Въпреки това хералдически Босна и Херцеговина е с въстаниците през целия период на Първото сръбско въстание.

Териториалният обхват на новата сръбска държава е резултат от военните успехи и завоевания по време на въстанието. В първата година от сръбското

освободително движение само 3 от 12-те нахии на Белградския пашалък не са включени в освободените от въстаниците територии¹⁷. Град Рудник е освободен от турците, но на практика е опустошен и разрушен. През цялата 1804 г. Пожега, Ужице и Соколска остават в турски ръце. През 1805 г. и тези три нахии се присъединяват към освободените територии, а в следващите години, заедно с големите градове Белград, Шабац, Соко(ла), Ужице, Пореч на р. Дунав в сръбски ръце и под сръбско управление се оказва целият Белградски пашалък. През лятото на 1805 г. е освободен Карановац¹⁸, а до февруари 1806 г. са включени територии и от други пашалъци. Трайно свързвани с въстаническата власт са градовете Парачин, Алексинац, Крушевац.

В границите на тази територия се осъществява сръбското управление, тук е зоната на контакт с новата власт, където традициите се променят на практика, а иновационните процеси в бита и ежедневието на населението нахлуват, за да променят държавно-регулативните функции, правораздаването и ежедневието на хората. Променя се животът и разбиранията за него, понятията за добро и зло, за смисъла и целите на човешкия живот, а жената се ситиуира с нова позиция в обществото.

Рамката, в която се въвежда сръбско управление не включва всички области, намиращи се под управлението на сръбските владетели от династията на Неманите, нито пък в границите на най-възвеличавания крал Стефан Душан Силни. Това се явява и първата разлика между представите за възстановената средновековна държавност и реално създаващата се сръбска национална държава. Стоян Новакович (1842–1815) в началото на XX век ще направи още по-голямата конкретизация: територията върху, която започва изграждането си сръбската национална държава съответства на сръбските земи, които последни са покорени от турците¹⁹. Територията на новосъздаващата се сръбска държава в периода 1804–1830 е най-близка до границите на сръбското деспотство от последните дни преди поглъщането му от Османската империя през 1455–1459 година. Макар и по-късно изказана, тази констатация показва, че няма сходство между новата сръбска държава и Косовския мит, с неговите идеи за есхатологичния край на сръбската държава и космогоничното ѝ възкръсване, с битката на Косово поле и с датата 15 юни в 1389 г. Границите на сръбската държава в периода 1804–1813 г. не включват Косово поле, което е било владение на Джурджа Бранкович, а не владение на Лазар Хребелянович. Те са по-близко до териториите на сръбското деспотство от следващото столетие.

Представата за сръбска държава в началото на XIX век означава във всички случаи и възстановяване на православието с неговите традиции и зачитане на всичко свързано с християнството. За откъсване от османските държавни традиции, от мюсюлманите сръбските водачи разчитат на християнските държави. В новата сръбска държава дълъг се оказва изборът на нов център. На

20 ноември 1805 г. е освободен град Смедерево, в който като средновековен сръбски град месец по-късно се свиква старейшинска скупщина, поставила за неотложна задачата – освобождение на Белград²⁰. На 30 ноември 1806 г. след 2-годишни усилия Белград – града е освободен, а след седмици и крепостта Кале мегдан е превзета. Датата на първата победа съвпада с деня на свети Андрей Първовенчани (Андреевден), а на втората, когато Белград е освободен изцяло, датата съвпада с деня на свети Стефан Първовенчани, първостроител на сръбската държавност и родоначалник на най-обичаната, първа сръбска династия на Неманите. Това го издига до светеца, защитник на сръбската държава и владетели.

От началото на януари 1807 г. сръбските въстаници приемат Белград за държавен център, защото е най-големия град с изградена инфраструктура, свързан е с реките Сава и Дунав и има важно стратегическо положение по пътя към християнския свят, и Европа. Още в 1804 г. руската дипломация подсказва на сръбските въстаници, че успехът на преговорите с Османската империя и руското съдействие ще зависят до голяма степен от овладяването на този град²¹. За това след обсада, продължила близо две години, със специален план за 12 000 въстаници и доброволци в 6 направления, с прокопан за една нощ канал между двете реки, за да запази населението от турските войски в крепостта, Белград е освободен и се превръща в столичен град. Новата държава се сдобива със свой център, на който се гледа като на стар, престолен град, но всъщност, когато сръбското деспотство попада под османска власт на 20 юни 1459 г., Белград е под унгарско управление до 1521 г., когато е завладян от турците²².

През Първото сръбско въстание се запазва традицията за общо решаване на проблемите на събрания – т. нар. “скупщини”. Те се явяват органи, въведени по силата на османските разпоредби в края на XVIII век, за да се разпределят предварително определените данъци между сръбското население. Тези събрания не могат да променят общата стойност на данъците, не гарантират никакви права и за кнезовете, сърбите, които ръководят събирането и предаването на данъците. Скупщините не се явяват дори елемент от османската администрация, събираща данъците. И може точно поради това, тези местни събрания по нахии успешно се въвеждат от сръбското управление за решаване на важни въпроси – за мира и военните действия, за административната организация и други.

Скупщината в сръбското управление създава цяла институционална система, с нагласата, че е традиция, запазена от древни времена, както пише Вук Караджич²³. Приложението на скупщините започва спонтанно и спорадично с избора на първите въстанически вождове – Кара Георги, Яков Ненадович от локални скупщини. Във връзка с преговори в Земун от края на април 1804 г. се свиква скупщината в Остружница, която изработва програмата с исканията на въстаниците. До края на въстанието в системата от скупщини има локални,

нахийски и старейшински, свиквани по конкретни въпроси или регулярни – два пъти в годината, каквито са старейшинските. На тях се разрешават важни сръбски дела, обсъждат се структурата и управление на държавата, взимат се решения за първата официална делегация в Санкт Петербург, дори за края на въстанието през 1813 г.

Тези скупщини нямат представителен характер, участниците в тях не се избират, присъстват само мъже – всички, които искат и които могат да бъдат там. Има делегати, които са повикани да участват в работата на скупщините. С възгласи се изразяват одобрение или отрицание, но всички имат право на мнение и на глас. За тях важи принципа на колективното обсъждане, а окончателното решение остава да се вземе от Кара Георги и главните войводи. Често дори не всички решения са изпълнявани точно, защото едно и също решение се приема от няколко скупщини.

Създаденият Правителствующий съвет, по късно с променени функции и видоизменено наименование като Сенат е създаден по предложение на руския външен министър Адам Йежи Чарториски, а практически е субординиран с теоретичните усилия на Божидар Груйович и политическия патронаж на Кара Георги. В случая с Правителствующия съвет трудно може да става дума за някаква традиция или приемственост. Той по-скоро е нововъведение.

В условията на Османската империя до началото на XIX век сърбите не участват в стопанския живот пълноценно. Те не могат да бъдат налбанти, кожари (табакчии), сарачи, бръснари и чехлари (обущари), защото това са професии само за мюсюлмани, т.е. за турци²⁴. Както описва Вук Караджич (1787–1864) в посмъртно издаденото му незавършено съчинение “Живот и обичаи народа српскога” (1867), сърбите могат да се изхранват само с част от съществуващите занаяти – най-тежките, непечеливши и слабо доходоносни. Те могат да бъдат и в занаяти, в които се конкурират с турските занаятчии – като шивачи, тюфекчии, златари, хлебари, позволени както за турци, така и за сърби. Социалният статус и професионалният облик на сръбските занаятчии, допуснати в тесен стопанско-икономически сектор, няма възможности за инициатива, за реален обществен диалог за перспективите и организацията на цялата стопанска дейност.

Занаятчийската дейност в градовете не благоприятства за обсъждане и разисквания в сръбското общество, за реорганизиране на османската действителност както в чисто стопански смисъл, така и в какъвто и да било план. Сърбите не се интересуват от политическата структура, не правят предположения за реформиране на османската държава, защото те са изключени от всички нейни правни и административни институции в различните им нива. Те имат свой ежедневен живот и само някои еснафски задруги.

В началото на XIX век за първи път на Балканите се появяват картофите, към които явно има предрасъдъци, като към всичко ново и непознато. Доситей

Обрадович (1739–1811) пръв убеждава сърбите в качествата на картофените грудки и ги приканва да не се страхуват от тях. Той говори и пише, че макар да растат под земята, картофите не са дяволско творение, че от пъпчиците във вдлъбнатините по кората им, не поглеждат дяволски оченца. Препоръчва това непознато растение, донесено през океана от Америка за много полезна храна, разнообразна с различните начини на обработка – варене, печене, в комбинация с други храни или самостоятелно приготвена.

Много бавно резултатите от откриването на Америка достигат до най-югоизточния европейски полуостров. Този иновационен процес се проявява в началото на XIX век и е без връзка със сръбското управление. Открити на американския континент, картофите са по-близо до великите географски открития и превземането на Цариград от турците, но са донесени векове по-късно от Америка с корабите, които започват регулярни плавания от пристанището в Сплит.

В условия без развити средства за комуникации по-голямата част от сръбското население не само е неграмотно за официалния, а и за майчиния си език. Вук Караджич пише, че в годините до въстанието на 1000 човека – един може да чете²⁵. Дори и пресилено да е това твърдение, бройката е доста впечатляваща. По-вероятно е в първите десетилетия на XIX век един на сто да бъде грамотен, както уточняват съвременните изследователи²⁶. Но и тя не променя общата оценка, че въпреки съществуването на килийни училища към манастирите и светските школи образованието и просветата са извънредно слаби, за сметка на срещаната на всяка крачка неграмотност²⁷. Големият процент неграмотно сръбско население обяснява защо инсигниите на самостоятелната сръбска държава, на националната власт и другите отличителни белези на сръбските институции за политическа самоуправление се извяват предимно с образни средства, в илюзорни форми и исторически ретроспекции.

Откриването на Велика школа в Белград през 1808 г. от Доситей Обрадович и Иван Югович идва да ограми и образова сърбите. Специфичността на училището, чиято сграда и днес е съхранена, е в съчетаване на гимназиално обучение с двегодишен курс и надграждащо университетско образование в третата година. За първи път в сръбските земи се предлага университетско обучение. Млади сърби се стичат от околните земи като Бата Лака, Вук Караджич и други да се обучават, заедно с децата на воеводите и на престолонаследника на Кара Георги. Необходимостта от грамотни и правно образовани специалисти за сръбската администрация и създаващия се държавен апарат предоставя възможността на около 40 младежи да се учат във Великата школа в Белград.

В сръбската църковна традиция и празнична система митовете и легендите за Косовската битка от 15 юни 1389 г. се свързват с празника Видовден. У дома и на училищната скамейка се заучават поетичните балади на Косовския

мит, живота на канонизираните косовски герои, сакрализира се мястото и датата на драматичната битка, без да остане и намек за безименните им автори. Ежегодните чествания и църковни служби поддържат в православните традиции и в битка спомена за сръбската предосманска държава. Надеждите за нейното възвръщане оживяват релефно и отчетливо с ежегодните юбилейни чествания, с припяванията и слушането на лиричните песни, епически балади и легенди за Косовските герои.

Практиката да се възпяват важни събития от народния живот, за да се запази споменът за тях продължава и по време на самото въстание. Филип Вишнич (1767–1834), който е босненският гуслар и изпълнител на епичните народни напеви и балади, като съвременник на Първото сръбско въстание се проявява и като народен творец, създал 17 поетични балади за сръбската борба, за сръбския порив към свобода, за героизма и за първите крачки на сръбското управление. Народното песенно и поетично творчество предоставя най-поетичните източници от наративните извори и от културната памет, най-въодушевяващите и живи образи, най-емоционално въздействащите преживявания²⁸. Преселил се след въстанието на австрийска територия в с. Грка, област Срем, малко преди да почине в 1834 г. Вишнич изпява своите песни на Вук Караджич, за да ги запише и издаде като сръбски народни песни²⁹. Песента “Началото на бунта срещу дахиите”, както и останалите 16 авторски песни, са плод на народното творчество и на най-автентичните събитията и извор за началото на “сръбското управление”.

Като автор и изпълнител на народните балади Ф. Вишнич възпява кнез Иван Кнежевич, който за времето на въстанието откупува заробено от турците мирно население на цената на цялото си имущество, защитава правото на сръбско управление с думите “освободете тези сръбски души, от турските нечисти ръце”³⁰. Това е пример в който животът и свободата на селяните, на сънародниците се откупува с цялата собственост на кнеза, като той самият изхранва семейство с надничарски труд до края на живота си. Такава жертвоготовност към сънародниците, тази национална солидарност, проявена от кнез, който е разпределял данъчните задължения между жителите в нахията, не е срещана до този момент. Като явление тази всеотдайност впечатлява и известния германски историк Леополд Ранке³¹.

Положението на жените в сръбското общество е съобразно патриархалните традиции. Оставените от поп Матея Ненадович спомени свидетелствуват, че жената е без статус и без представителност в обществото. В смисъл тя не се представя като част от сръбското общество. До 1793 г. е практика жените да не бъдат заедно със съпрузите си в църквата, да не стоят на предните места по време на църковна служба³². Влизат в храма от вход, определен специално за тях, стоят в галериите, а у дома на масата прислужват без да се хранят заедно със съпрузите си.

Културната памет в народните песни и легенди, възвеличава други ценности на жената – нейната търпеливост, кротост, послушание и смиреност. Красива в своята невинност като девойка, тя има съдбата да бъде пренебрегвана или изоставяна от воюващите като хайдути или австрийски войници съпрузи, бащи и братя. Това е образът на сръбската жена, който се утвърждава като единствено достоен пример за подражание. Патриархалните традиции налагат на жените кротост, послушание, съзерцателност, което ги обрича само на пасивно, умозрително поведение. Но в резултат от участието на жените в борбата за освобождение и в условията на сръбското управление тази пасторална идилия се променя, проявяват се други качества.

Масовите сръбски битки и мащабни военни действия променят тенденциите от преди въстанието. Ако в австро-турските войни до 1788 г., сърбите прогонват турците заедно със семействата им, безгрижни за безопасността на своите жени и деца, сега вече започват да се замислят, да не оставят в сръбските селища жените и децата си беззащитни. През Първото сръбско въстание, особено при обсадите сърбите вече проявяват най-напред грижа да предпазят жените и децата. На тях се гледа, като на най-голяма ценност, като носители на бъдещето, докато само няколко години преди това в разговора с император Йосиф II Алекса Ненадович, се замисля и няма какво да отговори на въпроса му “какво ще предприемете, ако турците се върнат и атакуват сръбските селища, където вашите жени и деца са безпомощни по къщите”³³. Вук Караджич описва, как при обсадата на Неготин през юни 1813 г., в края на въстанието най-напред са изведени жените, осигурена е възможност за спасение на жените и децата³⁴. На жената започва да се гледа като на ценност. Кара Георги разпорежда да убият родния му брат Маринчо, по обвиненията на родители, че е озлочестил момиче.

Този случай позволява да се съпостави отношението към жената, проявено от сръбското общество и от един съвременен европейец – немският историк Леополд Ранке (1795–1886). При това и в двата случая източника на информация е един – сръбската културна памет, т.е. неписаната устна история, наративния източник, но тълкуванията са различни. Сръбската културна памет поставя акцента, че брата Маринчо е лъгал в сметките, натрупал е богатство зад гърба на Кара Георги за сметка на селяните и най-накрая някак между другото е споменато за оплакване от него, че е нападнал девойка³⁵. След обвинението, че Маринчо е по-лош от който и да било турчин Кара Георги заповядва веднага да го обесят на входната врата. Леополд Ранке познава сръбската действителност от разказите на Вук Караджич, т.е. ползва същия източник, но когато описва мотива на Кара Георги, акцентът пада върху факта, че е изнасилено момиче, чиито роднини разказвали, как въстанието е започнало срещу подобно поведение на турците³⁶.

Нападение и изнасилване не е едно и също, въпреки че в сръбския разказ те са припокрити. Поводът за обесването на Маринчо ще да е направената

аналогия между поведението на турците и това на брата на сръбския вожд. В очите на европейца смъртта е заслужено наказание за изнасилване, а за сръбското разбиране смъртта е съответстващо наказание за цялостното поведение на Маринчо – кражби, измами в сметките и нападение. Изнасилването е омаловажено като нападение. При това още на скупщината в Остружница в началото на май 1804 г. като 2 точка от „наказателния кодекс“ на сръбското управление се казва, който вземе момиче насила, да бъде пребит³⁷. Остава се с усещането, че в сръбското общество в периода 1804–1812 година няма равнопоставеност на двата пола, че мъжът разполага с по-големи права, и ги ползва като привилегии.

Йелена, младата съпруга на Кара Георги, е дъщеря на оберкнез Никола Йованович от Маслошево, която омъжена в 1786 г. веднага трябва да бяга заедно с Кара Георги в областта Срем, на унгарска територия. След смъртта на първородният ѝ син Симо тя остава сама – Кара Георги напуска работата си като пазач на горите на манастира Крушелдол, отива доброволец (фрайкорец) в австрийската армия за войната 1788–1791 г. срещу Османската империя³⁸. По-често сама, сред непознати, Йелена ражда 6 деца. Всичките ѝ деца, включително и последният син, роден 2 години след въстанието, са отгледани и възпитавани от майката – Йелена, поради заетостта на съпруга в “сръбските дела”.

Появява се положителният пример на жени, които откриват призиванието си да отстояват националната кауза заедно с мъжете, които намират сили да пожертват най-близките си хора в борбата. Втората жена на Хайдут Велко – Чучук Стана е такъв пример. Първата жена на легендарния воевода хайдут Велко е сестра или племеничка на Станое Главаш, легендарният воевода, в чиято хайдушка чета преди въстанието участват и Велко, и Кара Георги. В житието на хайдут Велко от 1829 г. Вук Караджич посочва две причини за раздялата в 1809 г. с първата съпруга³⁹. Едната е, че жена му не се грижи за неговите другари от хайдушката чета, които той укрива в дома си през зимата. Другата, като че ли е по-важната – жена му отказва да се подчинява, разчитайки на подкрепата на своя брат и на Кара Георги. Цитираните думи на гневния Велко “Кара Георги да съди и заповяда на своята жена” свидетелстват, че и въстанието, въстаническата субординация не промени семейните правоотношения, изградени на по-висшестоящото положение на мъжа. Ролите в семейството остават непроменени, независимо от измененията в обществото, в начините на неговото самоорганизиране и правно регулиране.

Първата съпруга на Хайдут Велко не се ползва със симпатиите на съвременниците. За Вук Караджич, който е познавал Велко от Крайна и не крие симпатиите си към него, тя е почти безименна⁴⁰. Кара Георги в крайна сметка прощава на Хайдут Велко, който на свой ред относително лесно – с 1000 гроша за писарите на Кара Георги и с още 1000 гроша за владиците, получава втора венчавка с новата съпруга. Чучук Стана (Малка) (1795–1849) е известна,

че ходи облечена в мъжки дрехи, че следва неотклонно хайдут Велко и дори след смъртта му продължава да защитава с неговите “300 витязи” обсадения Неготин “6 дни”. Поне така е описано в открит от Е. Спространов текст сред ръкописите на Светия Синод в София⁴¹.

В него народният творец разказва за смелостта и четирите рани на младото момиче, получени в сражения и в битки с думите: “Така от гълъбица, стана соколица, от нежна девойка – юнакиня”. Стана е от Херцеговина според историка Владимир Чорович (1885–1941), независимо че нейният съвременник Вук Караджич я представя като стройно девойче от Тимошка Крайна, от с. Сикола. По-късно в 1884 г. нейният племенник ще припомни, че дребничката красива Стана си “служи с пушката като истински войник”, че стреля толкова “точно”, че дори спасява от смърт втория си съпруг – войводата Йоргача във Влашко⁴².

Историческият образ на Чучук Стана намира своето художествено отразяване и в българските народни песни. Това свидетелства, че отношението към жените и тяхното положение в християнските общности на Османската империя са сходни. Обществено значимите процеси, стремежът към национална държава засяга всички националности с техните социални групи, включително и жените, поставяйки началото в тяхното еманципиране.

Новият положителен образ на жената възприема мъжките юнашки достойнства, облича се с мъжки дрехи, сражава се като мъж. След сръбското въстание Чучук Стана се жени и живее във Влашко, а легендите за нея достигат до Южна Тракия. Нейният героизъм е включен в събирателния образ на жената-борец в националноосвободителното движение, заедно с гръцкия ѝ локален прототипът Буболина.

Но за разлика от легендата, намерена от Е. Спространов и устните предания, Вук Караджич не се спира на героизма на Стана, на нейното участие в сраженията, а за присъствието ѝ в обсадения град Неготин споменава мимоходом. В разказа за първата среща на Стана с Велко, авторът вижда само и единствено инициативата на мъжа. В. Караджич дори създава представата, че момичето е подведено, без да му се даде никаква възможност за избор⁴³. Той изключва каквато и да било женска активност, с която Стана да заплени борбения и смел хайдутин, въпреки обвиненията на първата съпруга, че Стана е виновна за всичко, дори за смъртта на мъжа ѝ⁴⁴.

Определено Караджич симпатизира повече на хайдут Велко, възхвалява хубостта и героизма му, позволили му да доживее едва 30 години. Във воюваща по това време Европа го поставя по юначество “първи в Сърбия и в цяла Европа”⁴⁵. Извиненията за Велковите увлечения към красивите жени, успехът, който има при Стана, а и с други жени, завръщането при първата съпруга са в резултат на добронамерено и безкритично отношение към мъжа.

Представяйки слабостта към хубавите жени за естествено и присъщо на повечето мъже, Вук в същност извинява авантюрите на младия хайдутин с

младостта, хубостта и с темперамента му⁴⁶. Разкритието, че Велко съжителства с две съпруги едновременно, е обяснено с липсата на дете във втория брак⁴⁷. Индиректно В. Караджич подсказва, че известният храбър войвода се връща при първата съпруга, заради първородния си син, което му позволява да се сдобие с втори син в 1812 г. За Велково извинение е добавено и ново обяснение – да обезпечи материално първата си съпруга⁴⁸.

Похожденията, възможностите за неограничен избор на партньорка при мъжете е източник на гордост, повод за възхищение, положения абсолютно недопустими за жената. В известен смисъл двойният стандарт в нравствеността, в любовта и в семейството, различен за мъже и за жени, доказва неравноправие между двата пола и второстепенното място на жените, дори и в борбата за защита на общонационалната кауза. Въпреки че участват наравно с мъжете в битката за сръбско управление, жените продължават да имат по-малки права от мъжете.

След смъртта на Велко, Стана отклонява категорично предложението на търговец от Банат да се омъжи за него с думите “аз съм била с герой и ако пак се омъжа – пак ще да бъде за герой”. Тези думи не трябва да опровергават твърдението, че жената е без право на избор в брака. По-скоро те са казани като художествен похват, за да възвеличат мъжествеността на хайдут Велко. Неизвестно е дали Чучук Стана наистина е имала възможност и право да избере втория си съпруг. Не бива да се изключва и другата възможност отново да е художествен похват, с който за пореден път да се изтъкват достойнствата на мъжа – първо на хайдут Велко и втори път на капетан Йоргаки от Влашко⁴⁹. Но пак В. Караджич е категоричен в 1837 г., “навсякъде при сърбите, женитбата и омъжването не зависи от младежа или от девойката, единствено само от родителите”⁵⁰. Вероятно едва тогава се налагат браковете по сватовство, а отвличането, кражбите на моми се прекъсва.

В хода на въстанието пак от Караджич се разбира, че под влияние на руснаците, с които сръбските войводи и първенци общуват по време на въстанието, много трудно се възприема практиката жените да се хранят заедно със съпруга и гостите. Обикновено съпругите прислужват на мъжете, като им поливат вода за измиване, като им поднасят кърпи за изтриване и им сервират масата⁵¹. Сръбските жени дори не седят заедно със съпрузите си на трапезата. Под влияние на руски гости, тези обичаи започват да се нарушават по настоявания на гостите в по-изявените фамилии и постепенно се изживяват⁵².

Въпреки т. нар. Караджорджеви закони, В. Караджич признава, че най-трудно се въвеждат новите обичаи. Дори строгите наказания против “краденето на моми”, въведени със закон от Кара Георги, предвиждащ смърт за момъка, който отвлича момиче, разпопване за свещеника, който ги венчава, а за всички други участващи в отвличането и сватбата – бой на голо, нямат веднага ефект⁵³. Реставрацията на турското управление след 1913 г. елиминира тези разпоредби

и едва при Милош Обренович (1783, 1815–1839, 1858–1860), въвел законите от времето на Кара Георги се налага практиката за сватби чрез сватуване, чрез предварително договаряне между двете фамилии. Това по същество е изравняване правата на семейството на момъка с това на девойката.

Сръбската държава в периода 1804–1813 г. не пресъздава сръбската средновековна държава, въпреки възприетия монархическия принцип на управление. Дори скупщините, доколкото са съществували в средновековната практика, не са същите. В тях няма участници по произход, няма представители на болярски аристократични фамилии, нито пък наследници на привилегии. Тя е продукт в по-голяма степен на новото време и новите идеи, въпреки търсената приемственост с предосманската сръбска държавна традиция.

Иновациите, които навлизат широко в битата на населението са много дълбоки и с дълготрайно значение. Те променят положението на жената в обществото и нейното поведение. Само десетина години по-късно жената не се ограничава с умозрителна позиция, а вече е готова да воюва на живот и смърт. Известен е случаят с жената на Милош Обренович – княгиня Любица, която убива съперницата си Петрия в друго селище през март 1819 г.⁵⁴ При цялата трагичност на събитията, тя общо взето си запазва доброто отношение на сръбското общество, вероятно заради продължаващата все още патриархалност.

БЕЛЕЖКИ

¹ Първ който въвежда това определение е Леополд Ранке с книгата си Сръбската революция излязла в 1829 г. в Хамбург. (Leopold fon Ranke, Die Serbische Revolution. Aus Serbische Papieren und Mithejlungen.hamburg, 1829).

² Официално първа сръбска конституция се явява Сретенската Конституция от 1835 г., изработена по руски проект, след което последва и т.нар. турска конституция 1838 г., които са свързани с управлението на Милош Обренович (1783, 1815–1839, 1858–1860).

³ **Мишкова, Д.** Приспособяване на свободата. Модерност – легитимност в Сърбия и Румъния през 19 век. С., Парадигма, 2001, с. 59–60: “Колкото е неоспоримо, че националното сръбско “пробуждане”, културното сръбско възраждане води началото си от сръбския елит във Войводина, толкова е вярно, че доктрината за националната държава, както и нужният за налагането и персонал идват със сръбските доброволци от отвъдната страна на Дунав. Вярно, идеята им за изхода от набиращата сила бунт – “националната идея” за сръбска общност и сръбска държава – ще пусне местен корен едва след създаването и признаването на тази държава.” (подчертаното мое – М.Й.)

⁴ Известната сръбска османистка Радмила Тришкович откри и публикува документ, в който босненският везир Бекир паша, изпратен в 1804 г. да усмири сърбите в Белградския пашалък, пише, че те искат своя държава. **Тришкович, Р.** Jedan nepoznati dokument iz Cариградских архива.(в. “Политика” от 28.02.1965). Г. Десница също посвещава цял раздел от книгата си на примери и свидетелства в подкрепа на тезата,

че сърбите се борят за своя държава. **Десница, Г.** Стварање српске државе у револуцији 1803–1813, Београд, 1977, с. 45–56.

⁵“...ми кад почнемо сами за своје отечество за частни крест војевати, сваки цар христијански хоће нам помоћ дати, зашто ми ништа туђе нећемо тицати собствено наше от старинах које јс вему свијету познату да је рођено наше, хоћемо возвратити.” (превод на М. Ђ.). – Первие Сербское восстание 1804–1813 г.г. и Россия. Книга первая 1804–1807, Издательство “Наука”, Москва 1980, с. 42.

⁶ Писмо на србските военачалници до пивския архимандрит Арсениј от 27 август 1804г.: ”ми смо сви у име божије намислили и сдоговарали се да нам више Турци-јарамази не суде, него ми сами да се судимо и да цару нашему будимо верни, и отсеком да му дајемо на годину колику је право и како он заповеда”. – В: **Первие Сербское восстание 1804–1813г.г. и Россия.** ..., с. 42–43.

⁷**Леополд Ранке**, Историја српске револуције, превео Стојан Новаковић, део први, Државној штампарији Београд, 1864, с. 227.

⁸ “Востани, Србије! Мати наша мила! И постани опет што си прије била!” (превод на М.Ђ.) на Песен на Доситеј Обрадовић. посветена на Кара Георги. – В: Миодраг, М. Читанка првог српског устанка (1804–1813), посебна издања. 200 године модерне српске државе, Београд Чигоја штампа 2004, с. 318.

⁹ **Прога Матеја Ненадовић**. Мемоари, Политика, Београд 2005. [Бисери српске књижевности (књига бр.9)], с. 100.

¹⁰**Миодраг, М.** Читанка..., с. 3.

¹¹ **Грдинић, Н.** Семантика грбова, застава и печата Карађорђевог доба. – В: Матицки, Миодраг. (съставител), Читанка..., с. 3, 191.

¹² Бойното знаме на Кара Георги е от 1811 г. Едната страна е бледожълта, върху, която е иконата на свети Стефан Първовенчани (Неманя). Втората – върху светлосиня коприна симетрично разположени два исторически герба. Вляво србският герб с графичен кръст и 4 чакмака, разположение в пространството между раменете на кръста, изображения на 2 букви „с“ и на 2 огледални букви “с“, които са обърнати с грб една към друга. На байрака на х. Мелентий от 1807 г., буквите са обърнати една към друга. В дясно е гербът с глава на глиган, прободена от стрела, известен като герб на трибалите. В хода на встанието постепенно двата герба се разграничават и герба на трибалите с прободена от стрела глава на глиган, започва да се свързва с по-малки региони в Сърбия, да се употребява като герб за Браничево, за Мачва, за Шумадия по знамената на Мирослав Здравкович, Илија Байрактаревич.

¹³ За първо известно употребяване на србски герб (кръст с 4 огнива, чакмака, обърнати с грб един към друг, отворени навън) се приемиат полилеите в дечанската църква, подарени от Милица 1397 г. От 1825 г. той е избран за герб на митрополията в Карловац. Вж.: **Грдинић, Н.** Семантика грбова, застава и печата Карађорђевог доба. – В: Миодраг, М. Читанка првог српског устанка (1804–1813)..., с. 178.

¹⁴ **Андрија, В., Р. Љушић**. Српске Династије, Библиотека “Настава историје”. Платонеум, Нови сад – Београд, 2001, с. 125-126.

¹⁵ **Грдинић, Н.** Семантика грбова, застава и печата Карађорђевог доба. – В: Миодраг, М. (съставител), Читанка..., с. 194.

¹⁶ **Н. Грдинић**, Семантика грбова, застава и печата Карађорђевог доба. – В: Матицки, М (съставител), Читанка ..., с. 187.

¹⁷ **Стојанчевић, Вл.** Територије и границе Србије 1804–1833. – В: САНУ, Глас СССХХХVIII, отд. Истор. Наука књ. 3, Београд 1983, с. 187–218.

¹⁸ Карановац е днешниот град Кралево, којто на 22. 02. 1882 г. е преименуван в Кралево от књаз Милан Обренович във врска с објавувањето му за крал.

¹⁹ **Новаковић, Ст.** Устанак на дахије 1804. Оценка извора, карактер устанка, Војевање 1804. Са картом београдског пашалука, Београд 1904, с.199.

²⁰ **Стојанчевић, Вл.** Србија и српски народ у време Првог устанка, Матица српска Нови Сад, 2004, с. 54.

²¹ В писмо на А. Џ. Чарториски до руският посланик в Цариград А. Италински от 17 јули 1804 г. се казва “и посветете им приложити все сили для овладения Белградом, чтобы тем самым заставить Порту вступить с ними в переговоры” и “что как только Белградская крепость окажется в руках сербов, мы сможем действительно вмешаться в их дела и добиться от Порты выгодных для них условий”. – В: Первое Сербское восстание 1804–1813 г.г. и Россия. Книга первая 1804–1807, Издательство “Наука”, Москва 1980, с. 40. Тоа писмо идва в отговор на други, испратени от руският посланик в Цариград А. Италински до зам. мин на вншните работи А. Џ. Чарториски от 3(15) јуни 1804 г. и от 17 (29) јуни 1804 г. В последното се казва – “Я по прежнему считаю, что сербы должны использовать захват Белграда как благоприятный момент для того, чтобы потребовать нашего посредничества”. – В: Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского министерства иностранных дел, ГИ “Политической литературы”, Москва 1961, серия первая 1801–1815, том второй, апрель 1804 – декабрь 1805, с. 93 и 78.

²² Смедерево е последната столица на србското десподство, издигнат от Джурджа Бранкович (1427–1456), којто наследува владенијата на братовчед си Стефан Лазаревич (1389–1421), но без Белград. По предварително споразумение след смртта на Ст. Лазаревич Белград преминава към унгарското кралство на Сигизмунд и на неговите приемници. Смедерево е превзет от турците на 20 јуни 1459 г. Белград, независимо от неколкуте турски обасади остава в границите на унгарското кралство до 1521 г., кога то е завладян от турците и става столица на Смедеревскиот санджак. От 1541 г. територијата на Смедеревскиот санджак е вклучена в новоучредените османски пашалџк Будим с по-специално положение.

През австро-турската војна 1688 г. Белград е окупиран от австријците. При следващата војната 1716–1718 г., завзетијат от Егени Савојски Белград преминава към Австрија с мирниот договор от Пожаревац (1718). В периодот 1718–1739 г. поголямата част от Белградскиот пашалџк е под австријско управление, но мирниот договор в Белград (1739) ревизира таа граница и Белград отново е върнат на Османската империја.

²³ **Вук Стефановић Караџић,** Живот и обичаји народа српскога, ..., с. 283.

²⁴ **Вук Стефановић Караџић,** Живот и обичаји народа српскога, ..., с. 53.

²⁵ Вж. в превод на бълг. ез. откъс от текстот му “Географско-статистическо описаније Србије” – В: **Тодорова, М.** Подбрани извори за историјата на балканските народи XV–XIX век. Софија, Наука и изкуство, 1977, с. 235–236. – освен поповите и калуѓерите, едва ли би се намерил на 1000 души един човек, којто да може малко да чете”.

²⁶ Вж. **Антић, Ч.** Кратка историја Србије 1804–2004. Београд, 2004, с. 38.

²⁷ Извори и изследователи са единокласни во тази преценка. Поп Матеја Ненадовиќ пише во мемоарите си: “јер у оно време у Србији нигде ни гласа ни трага од школа није било (за периода 26.02.1777–11.12.1854), но сваки ђак који је жељео што учити, морао је попу или манастир ићи.” – В: Прота Матеја Ненадовиќ, Мемоари, Политика, ..., с. 45: **Стојанчевиќ, Вл.** Србија и српски народ у време Првог ..., с. 202–203.

²⁸ Многу добро представени во “Зборник у част Филипа Вишњића и народне песме. Издање Одбора за прославу Филипа Вишњића, Београд, 1935”.

²⁹ Сабрани дела Вука Караџића, књ. 7, Српске народне пјесме, књ. 4, Београд 1986, с. 106–120, 138–148 и др.; **Мијатовиќ, С.** Народне песме из Левча и Темнић, 1908, Архив САНУ, Е. зб. 805, бр. 5; **Станисављевиќ, В.** Хајдук Вељко у народној песми, Београд, 1988, с. 80, 91 и др. На певца на србската револуција Филип Вишнич, на скромниот, с изсхналите очи бард, през 1887 г. е издигнат каменен паметник от признателниот србски народ на местото, кдето е погребан во с. Грка (обл. Срем).

³⁰ През лятото на 1806 г. сераскер капетан Кулин, начело на турски отряд от Босненска Крайна потегла, за да овладее богатата област Мачва. Вопреки изјавленията си “Истинската рая никога няма да поробвам” завладява с. Добрич на Великден, превршайќи оцелелите во свои роби. Оберкнез Иван Кнежевич успява да го убеди, че ще ги откупи. Събира огромна сума с доброволни дарения от србското население, залага всичките си имоти и заплаща на сераскера капетан Кулин, за да освободи заробените. Вишнич утврждава с жертвоготовниот патриотизъм на Кнежевич идеята, че србското общество не може да допусне робството. Живота на сънародниците е поценен от имуществото, дори с цената на лишения и немотия за семейството кнезът трябва да освободи сънародниците си. Вж. Сабрани дела Вука Караџића, књ. 7, Српске народне пјесме, књ. 4, Београд 1986, с. 148–154.

³¹ **Ранке, Л.** Историја српске револуције, ..., с.117.

³² **Прота Матеја Ненадовиќ.** Мемоари, Политика, ..., с. 49. “старије напред, а жене враќамо да иду на друга, западна врата у препрату своју”; с. 50 “ иду на целивање, најпре стари људи, а после жене, потом девојке, и све по двоје”

³³ **Прота Матеја Ненадовиќ.** Мемоари, Политика, ..., с. 39.

³⁴ **Вук Стефановиќ Караџиќ,** Живот и обичаји народа српскога, ..., с.170.

³⁵ Караџорђе обесио брата Маринка. – Вж. Читанка, с. 102 – 103.

³⁶ Србија. Српски народ, српска земљ, српска духовност у делима страних аутора. “ВМГ” Београд 1994, с. 125–126.” да јој је нападнао ћери на образ.”

³⁷ **Прота Матеја Ненадовиќ.** Мемоари, Политика, ..., с. 101.

³⁸ **Д. Николиќ,** Сви владари Србије, Народна библиотека “Ресавска школа”, Деспотовац, б.г., с. 168; Веселиновиќ, Андрија. Радош Љушиќ, Српске Династије, Библиотека “Настава историје”. Платонеум, Нови сад – Београд, 2001, с. 112.

³⁹ **Вук Стефановиќ Караџиќ,** Живот и обичаји народа српскога, ..., с. 159, 169.

⁴⁰ Той споменава името ѝ Марија едва на крај на биографијата на Хајдут Вељко и то за да подчертае отново уравниовесеноста и смирениеото на Чучук Стана пред решенијата на Вељко. **Вук Стефановиќ Караџиќ,** Живот и обичаји народа српскога..., с. 170

⁴¹ **Ћоровиќ, Вл.** Хајдут Вељко и Чучук Стана. – В: Миодраг, М. (съставител), Читанка ..., с. 97.

⁴² **Ћоровиќ, Вл.** Хајдут Вељко и Чучук Стана. – В: Миодраг, М. (съставител), Читанка ..., с. 98.

⁴³ **Вук Стефановић Караџић**, пак там, с. 170: “ову ђевојчицу он најприје види у кући крајскога капетана Станоја Абраша, и омиљевши му одмах, одмами је у свој конак, као да му слуша госпођу, и више је не пусти од себе, него је преобуче у варошке хаљине, и стане живити с њом као са женом”. (тази девојка тој вижда за први път в дома на крайненския капитан Станой Абраша, където веднага я харесва, кани я в дома си, като да бъде негова съпруга и вече не я изпуска, преоблича я в градски дрехи заживява с нея. – прев. М. Й.)

⁴⁴ **Вук Стефановић Караџић**, Пак там, с. 170. ”ти си мога мужа појела”

⁴⁵ **Вук Стефановић Караџић**, Пак там, с. 168.

⁴⁶ **Вук Стефановић Караџић**, Пак там, с. 170: “Но он, као и други други много славно војници, љубећи више женски род него своје жену, није ни Стани вјеран остао; па не само што је гријешо с другима, него се и овој првој жени, коју је већ једанпут оставио, опет навраћао, те је 1812 године и дјете родила.”

⁴⁷ **Вук Стефановић Караџић**, Пак там, с. 170: “С другом женом није имал ђетета ниједнога, а с првом, осим овога што је рођено 1812. године, имао је још првих година сина Раку (Радован или Радојици), с кога ће се, ако бог поживи, моћи препочети право лице Велково”.

⁴⁸ **Вук Стефановић Караџић**, Пак там, с. 170: ”оној првој жени поклони кућу и још које каквих миљкова у Јагодина, те је послѣ тамо живила.”

⁴⁹ **Вук Стефановић Караџић**, Пак там, с. 171: Да не изключваме, че В. Караџич там отбелязва за кап. Йоргаки, че ” в 1821 г. в Каравлашко даказа, че е бил достатъчно разумен да земе жената на Хайдут Велко.” (М. Й.)

⁵⁰ **Вук Стефановић Караџић**, Пак там, с. 304.

⁵¹ **Вук Стефановић Караџић**, Пак там, с. 169.

⁵² **Вук Стефановић Караџић**, Пак там, с. 169.

⁵³ **Вук Стефановић Караџић**, Пак там, с. 315.

⁵⁴ **Радош Љушић**, Кнегиња Љубица. Горњи Милановац, 1997, с. 54–55.

ЛИТЕРАТУРА

Извори

Первое Сербское восстание 1804–1813г.г. и Россия. Книга первая 1804-1807, Издательство “Наука”, Москва 1980.

Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского министерства иностранных дел, серия первая 1801–1815, том второй апрель 1804-декабрь 1805, ГИ ”Политической литературы”, Москва 1961.

Спомени и лична документација

Караџић, В. “Живот и обичаји народа српскога, [Бисери српске књижевности (књига бр. 9)] Политика. Београд, 2005.

Караџић, В. “Географско-статистическо описаније Србије”. – В: М. Тодорова, Подбрани извори за историјата на балканските народи XV–XIX век. София, Наука и изкуство, 1977.

Мијатовић, Ст. Народне песме из Левча и Темнић, 1908, Архив САНУ, Е. зб. 805, бр. 5.

Ненадовић, п. М. Мемоари, Политика, [Бисери српске књижевности (књига бр.6)]. Београд 2005.

Обрадовић, Д. Песен на посветена на Кара Георги. – В: Матицки, Миодраг. (съставител), Читанка првог српског устанка (1804–1813), посебна издања 200 године модерне српске државе, Београд Чигоја штампа 2004.

Ранке, Ј. Историја српске револуције, превео Стојан Новаковић, део први, Државној штампарији Београд, 1864.

Сабрани дела Вука Караџића, књ. 7, Српске народне пјесме, књ. 4, Београд 1986.

Србија. Српски народ, српска земљ, српска духовност у делима страних аутора. “ВМГ” Београд 1994.

Исследвания

Антић, Ч. Кратка историја Србије 1804 – 2004. Београд 2004.

Веселиновић, Андр., Р. Љушић. Српске Династије, Библиотека “Настава историје”. Платонеум, Нови сад – Београд, 2001.

Грдинић, Н. Семантика грбова, застава и печата Карађорђевог доба. – В: Матицки, Миодраг. (съставител), Читанка првог српског устанка (1804–1813), посебна издања. 200 године модерне српске државе, Београд Чигоја штампа 2004.

Десница, Г. Стварање српске државе у револуцији 1803–1813, Београд, 1977.

Зборник у част Филипа Вишнића и народне песме. Издање Одбора за прославу Филипа Вишнића. Београд, 1935.

Љушић, Р. Кнегиња Љубица. Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја: Дечје новине, 1997, Београд.

Мишкова, Д. Приспособяване на свободата. Модерност – легитимност в Сърбия и Румъния през XIX век. София, Парадигма 2001.

Новаковић, Ст. Устанак на дахије 1804. Оцена извора, карактер устанка, Војевање 1804. Са картом београдског пашалука. Београд 1904.

Станисављевић, В. Хајдук Вељко у народној песми, Београд, 1988.

Стојанчевић, Вл. Територије и границе Србије 1804–1833. – В: САНУ, Глас СССХХХVIII, отд. Истор. Наука књ. 3. Београд 1983.

Стојанчевић, Вл. Србија и српски народ у време Првог устанка. Матица српска, Нови Сад, 2004.

Тришковић, Р. Један непознати документ из Цариградских архива. – “Политика” от 28.02.1965.

Ranke fon, L.1829: *Ranke, L. fon.* Die Serbische Revolution. Aus Serbische Papieren und Mithejlungen. Hamburg, 1829.